

חיים ליברמן

הדפוס העברי בשקלאון

(השלמה לרשימתי ב"קרית ספר", כ"ה—כ"ו, תש"ח—תש"י)

[1] [מעלת הצדקה]. ראשית חכמה יראת יי. ספר ויכוח יצ"ט [= יצר טוב] עם בן אדם. מעלת הצדקה. לאן בעי חיי בהאי עלמא ובעלמא דאתי. יקרא בזה הספר בלבא רעותא, הגם בעיתים מזומנים בשבתה וחדשה, והבא לטהר א"ע [= את עצמו] מסייעים לו ככה לעשותה, ויבא לשלימ' השם לקיים התורה בכל פרטותיה¹. ווער עש וויל קריגן צוויא וועלטין; זאל ער ליינין דעם ביכל וועט אים זיין הארץ ווערין גישפאלטין; ער זאל ליינין אופט אונ גיט צו צייטין; אזו וועט ער זיך פר נעמין צו דיין הש"י אונ אוך גוט בגיין מיט לייטין.

נדפס פה ק"ק שקלאון. תחת ממשלת האדון... סעמיאן גאורילאוויץ זאריץ. בדפוס המשותפים הרבני... צבי הירש בהרבני... ארי' ליב זצ"ל וחתנו... מהור"ר שמואל במהור"ר ישכר בער סג"ל בשנת כ"י ממנו תוצאת חיים לפ"ק [תקמ"ג]. [10] דף. 8°. העברית באותיות מרובעות מנקודות העברייטיש באותיות צו"ר.

מכיל דברי תוכחה, בעיקר על זלזול בענינים שבין אדם לחבירו, על רדיפה אחר הממון, כבוד ותענוגות בני אדם. מסודר בעשרים ושתיים פסקאות, כל פסקא מתחלת באות מן הא"ב כסדרו, והכל בחרוזים. העברייטיש (תרגום חפשי ומקוצר) נדפס אחרי כל פסקא. גם הוא, כמו העברית, בחרוזים, וכל פסקא מתחלת באותה אות מן הא"ב של הפסקא העברית.

הקולופון: הכרך קטן הלז שנקרא מעלת הצדקה המכוון הוא שצדקה בניקוד צדקה [זלת צרויה] בל"א [בלשון אשכנז] פרומה². זכרון אחד עולה לכאן ולכאן. ומי שיחוש בו יהיה לו תקומה ויראה ירושלים בבנינה, והיה מעשה הצדקה שלום. אמן. ראיתו בגני ד"ר ישראל מהלמן.

[2] ל ב ט ו ב. הערט צו איר אלי מאנן אונ פרויאן... קומט עש אהער דאש מעכטיג אונ שיין הוך גלובט בוך אן צו זעהן, אונ דאש בוך איז אין צוואנציג פרקים אוש גשפרייט, דריינן גפינט מן די גאנצי יודשקייט... אוך איז דריינן צו גפינן אלי דעם מענשן (דינים) וויא מן זיך האלט, פון זיינס גבורט אן ביו ער גאר ווערט אלט... נדפס פה ק"ק שקלאון. תחת ממשלת אדונינו... סעמיאן גאורילאוויץ זאריץ... בדפוס... אריה ליב בר' שניאור פייווש זצ"ל. בשנת תקמ"ט לפ"ק. 4°. אותיות צו"ר.

הטופס שלפני חסר מדף ל"ח ואילך. המחבר — ר' יצחק בר' אליקום מפונא.

1 מהאותיות הגדולות בפסקא זו יוצא השם "מרדכי", מן הסתם שם המחבר.
2 כלומר, המחבר רצה להציב זכרון לאשה ששמה "פרומה", לכן קרא את שם ספרו בשם "מעלת הצדקה", ככוונה לא לניקוד הרגיל אלא בצירי: "צדקה" [= צדקנית], והרי זה פירושה של תיבת "פרומה" בידיש.

[3] חמשה חומשי תורה... עם תרגום אונקלוס... ועם פירושים שלשה: פרש"י... והשני... מרבתינו בעלי התוספות... והחוט המשולש... הוא קיצר הערוך אלשי"ך... מהגאון... משה אלישיב זצ"ל אב הדרשנים ופרשנים... שכבר נדפס בק"ק זאלקווי בשנת תקי"ב, והדפסנוהו מחדש... עם חמש מגילות ופרש"י ותרגומיהם... כל כרך וכרך בפני עצמו אחד אחד כל החמשה... תחת ממשלת האדון... סעמיאן גאורילאוויץ זאריץ... בדפוס... אר"י ליב בהמנוח שניאור פייבוש... בשקלאוו, בשנת תקנ"ד לפ"ק. 4°.

בראשית: [1] 128 דף; שמות: [1] 123 דף; ויקרא: [1] 80 דף; במדבר: [1] 92 דף; דברים: חסר השער. 104 דף³.

התורה ותרגום אונקלוס באותיות מרובעות מנוקדות, פירוש אלישיב באותיות מרובעות ושאר הפירושים באותיות רש"י.

הסכמת רבני שקלאוו נדפסה בכל חומש וחומש. התומים: ר' הנוך העניך בר' שמואל שי"ק; צבי הירש בהרב מוהר"מ. יום ו' ט"ו אייר תקנ"ד.

הקולופון (רק בחומש במדבר): על ידי... המסדר אותיות אר"י ליב במו' דניאל כ"ץ מק"ק דסנא; על ידי... המסדר אותיות הבחור יקותיאל זלמן במו' משה כ"ץ מק"ק דסנא... על ידי הפועל... הדרוקר... יצחק אייוק במו' דוד יצ"ר מק"ק שקלאב.

[4] מרגניתא דלית בי' טימא ופסולת. קטן הוא בכמות ורב באיכות. בו עניני מוסר רב נכללות. בו התבארו קץ בני אדם וסוף התכלית. מה אידן בו בבוא עת פקודתו קודם מותו ובשעת מותו ובעת מובילין אותו לבית עולמו. ואיך מתנהגין אתו כשהוא קבור בסעיפי אדמה ושאר דברי מוסר. וכבר יצא טבעו בעולם אך ברבות עתים ומימים הם נמעטות. ועתה הדפסנו אותו בלשון הקודש ובלשון אשכנז כדי שיתעוררו לבם אנשים ונשים לעבוד את השם ב"ה בלב ונפש. ה' יזכנו לאורך ימים ושנים ובא לציון גואל. אמן.

נדפס פה ק"ק שקלאוו. תחת ממשלת האדון... סעמען (!) גאורילאוויץ זאריץ... בדפוס... אריה ליב במוהר"ר שניאור פייבוש בשנת תקנ"ד לפ"ק. [16] דף. 16°.

(עברית ועברי-טייטש. העברית באותיות רש"י והע"ט באותיות צו"ר).

ראיתיו בספריית שוקן. נדפס מקודם בפירדא תקנ"א. צוואת ר' יהודה החסיד עם תרגום ע"ט שבדפוס פיורדא נשמט בדפוס שקלאוו זה.

נוסח השער הנ"ל עד תיבת "ועתה" הוא כולו העתקה מדפוס פיורדא תקנ"א. מתיבת "ועתה" ואילך הוא נוסח חדש. והרי נוסח השער של דפוס פיורדא מתיבת "ועתה" ואילך: "ועתה ברם זכור לטוב את האיש ימיני ה"ה ר' בנימין סג"ל מק"ק מעליץ אשר התאמץ בכל יכולתו להדפי' מחדש בלה"ק ובלשון אשכנז כדי שיתעוררו לבם אנשים ונשים. ועתה נוסף בו צוואת ר' יודא חסיד ז"ל בלשון אשכנז לעבוד את השם ב"ה בכל לבם ונפשם ובזכות זה יזכו לאורך ימים ושנים ובא לציון גואל. אמן".

בנדון ספר "מרגניתא" זה יש צורך לברר דברים אלו: א) מי הוא מחברו? ב) מנוסח ו"כבר יצא טבעו בעולם" ומנוסח "להדפיס מחדש" שעל שער דפוס פיורדא תקנ"א הרי ברור שפיורדא תקנ"א אינו הדפוס הראשון של ספר זה, אבל לא מצאתי ברשימות מהדורה שקדמה לפיורדא תקנ"א⁴. ג) מה חלקו של ר' בנימין ממעליץ בספר זה? ודאי שלא הוא המחבר, שכן בפנים הספר אנו מוצאים שורות אלו: "זכות הצדיק שחבר את ספר מרגניתא הלו יעמד לנו שע"י ספר הלו יתעוררו לב אנשים ונשים לעבוד את השם ב"ה ביראה ובאהבה".

3 בשערי שני החומשים: בראשית, ויקרא, נדפסו שמות חומשים אלו בצבע לבן על רקע שחור, שאינו מצוי בשערי ספרים (צבע אדום מצוי הרבה).

4 אולי הוא רק חלק מאיזה ספר ישן שלא נודמן לי לראותו.

הדפוס העברי בשקלאוו

ודברים כאלו יכול לכתוב רק מהדיר. מנוסח השער משמע שחלקו של ר' בנימין בספר זה, חוץ מממהדיר, הוא רק בזה שהוסיף בו צוואת ר' יהודה החסיד בלשון אשכנז. ד. פרידברג, שלא ידע ממהדורת שקלאוו זו, רשם רק את מהדורת פיורדא תקנ"א ("בית עקד ספרים", מ/3605), והרי רשימתו: "מרגניתא. עניני מוסר מס' יורה חטאים עת"א מהר' בנימין ממעליץ עם צוואת ר' יהודה החסיד עת"א, פיורדא תקנ"א". דברים אלו אינם נכונים. ראשית: הרי באותה שנה גופא — תקנ"א — הדפיס ר' בנימין זה בפיורדא גם את ספר "יורה חטאים" בל"א וגם הוא עם צוואת ר"ה בל"א, ואם "מרגניתא" אינו אלא עניני מוסר מספר "יורה חטאים" מה טעם ראה להדפיס שני ספרים בשני שמות בזמן אחד ולהכניס מן האחד אל השני? שנית: באמת הם שני ספרים שונים. השווה שביניהם הוא רק בצוואת ר"ה ועוד שנים שלשה עמודים.

5] ש ב ט מוסר. אהובי רבותי מאנן אונ פרויאן ... קומט צו לויפן, אונ דש ספר ... צו קויפן, אונ טוט אייער געלט ניט דריינן שייאן, דען ווען איר וועט דריינן לייאין, אזו ווערט עש אייך ניט גרייאן ... גדפס פה ק"ק שקלאוו כמו שגדפס בק"ק פרנקפורט⁶ תחת ממשלת האדון ... סעמאן גאוורעלעוויץ זאריץ. בדפוס חדש של האדון קארל יאקוולעוויץ מאייר בערגער. לפרט מוסר בני אל תמאס [תקנ"ז]. 84 דף. 4°. אותיות צו"ר⁶.

עברי טייטש בלבד בלא הנוסח העברי⁷.

מעבר לשער הסכמת רבני שקלאוו. מפני פגימות בשער בטופס שלפני, הדביקוהו מעברו השני בנייר שכיסה את ההסכמה ובקושי יכולתי לברר את שמות הרבנים: ר' חנוך העניך שיי"ק ור' צבי הירש בהר"מ. המתברר: ר' אליהו הכהן מאימיר.

6] ח מ ש ה חומשי תורה ... עם תרגום אונקלוס (וכו', כל הנוסח של שער מס' 3 הנ"ל עד תיבת: "כל החמשה"). מיט בעוויליגונג איינר העכסט פערארדנעטן צענזור צו ריגע. ע"י המדפיס ... ארי' ליב בהמנוח ... שניאור פייבוש זללה"ה בשקלאוו, בשנת תקס"א. 4°. דברים: 104 דף. שאר החלקים לא ראיתי. ההסכמה שבמהדורה מס' 3 הנ"ל לא גדפסה בחומש זה.

7] תלמוד ירושלמי מן סדר זרעים מסכת שביעית תרומות ומעשרות. עם פירוש מספיק מאוד ותוספות קצת אשר איזן וזיקק וחיבר הרב ... מהור"ר אליהו בן מהור"ר יהודא ליב זצ"ל. ע"פ התוספתא והמכילתא וספרא וספרי וים התלמוד וחיבורי הגאונים הקדמונים ז"ל ... הנוסף על זה כל מראה מקומות אשר הובאו על משניות מן התלמוד בבלי ... תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלכסנדר פאוולוויטש ... ברשיון הצענזור אשר באקדעמיע (!) דווילנא. בשקלאוו. בדפוס ... מרדכי במהור"ר שמואל הלוי הורוויץ. לפרט כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים [תקע"ב] לפ"ק. 2°. פגימציות מיוחדות: ברכות פאה: 45 דף. דמאי: 16. כלאים: 18. שביעית, תרומות ומעשרות: 52. מעשר שני: 12. חלה: 11. ערלה: 10. בכורים: 10 דף. הפנים באותיות מרובעות והפירוש באותיות רש"י.

בידי שני טופסים מספר זה, משונים בשעריהם. זה שאני רושם פה, אעפ"י שהוא משמש

5 לא מצאתי ברשימות דפוס פרנקפורט ספר זה.

6 ברשימתי על הדפוס בשקלאוו (ק"ס, כ"ה/ו) רשמתי מהדורה זו בתאריך תקנ"ו, משום שרשמתי רק עפ"י הסכמתו של הרב בצלאל מרגליות על מהדורת אוסטרדה תקע"ה, שכותב שגדפס מקודם בשקלאוו תקנ"ו, אבל עכשו לפני גוף הספר והתאריך הוא תקנ"ז.

7 על תרגום יידי חדש לספר זה, ראה מאמרי: "לתולדות הדפוס העברי בפולין-רוסיה", "עלי ספר", א', עמ' 137, תשל"ה, ולהלן, עמ' 166.

חיים ליברמן

תלמוד ירושלמי

מן סדר זרעים מסכת שביעית ותרומות ומעשרות :

עם פירוש מספיק מאוד ותוספות קצת אשר אינן חסוקות וחיבר • הרב רמון מרדכי אליהו בן מרדכי יודא
ליב וצ"ל • ע"פ הרומפתא והמבלחא ומפרא מסרי חס תלמוד וחיבורי רמאנים וקדמונים וז"ל באשר ע"פ
דרכי דברי הש"ס זה סבאור בה"ס • ונתקן על זה כל סאה מקטות אשר הבאו על משנתן מן תלמוד בבלי
באשר ידוע ע"ן הקרא •

גם • א"ל לתמים ז"ט מדעת • כי לא נגזר טעו בימי המגילת'ם וז"ל נגזר טעו לז"ל מן מתורגמים נאדעת • כי הנה סין ששי
מכיס ותולת ודקיס בכל החוטבת • לא ידע חס ב' ולא זכר קשו לא בכיר • לכל הכתוב שנתכט חס י"י חס נאדע ונחמט בגזר
לפרט טעם חסע זקק נאדעת וחסר טעם סיכודיס כחושט חסר כנסת • וחלוק לז' לזכר • לא למכחי שחם גבלי חלקיס • זכ"ל חסע
בספרים גי' לו נכרי לו חסע השלם ודומה בטעם מלחמת'ם חסין ביש • חסין חסע •

האדיר החסיד אוסא פריסולושי
האפראי • איספראאד
מאמע דערזוש אוסיא דאמסקא
דום דוד •
באקדעמיע דווילנא •

תח"ט מסעלח ארזינו הקיס
דערזאושיע חליקי
אלכסנדר פאולווימש
דאסרא • אדשע מילעטשישע
ברשין הצענוד אשר •

בשקלאון

ברפוס של חיבני המפלג הנגד מרדכי • מרדכי • שמואל • הלזי הוויזן חלד
לפרט • עי' מעין חסא חרות חבני ח' מירושלים • חסין •

תלמוד ירושלמי, שקלאו, תקע"ב

תלמוד

ירושלמי

מן מסכת ברכות וסדר זרעים בולה

עם פירוש מ'ספיק מאוד ותוספות קצת אשר אינן יחזקק ודברי הרב הגאון מ'רדכי אליהו בן מרדכי דודא. ל'כ וצ'ל מתגורר במדינת פולדא ע'פ התוספתא והמבולחא וספרא וספרי וים התלמוד וח'כונ'י רגאונים. הקדמונים ו'ל כאשר ע'פ דרוב דברי הש"ס זה מובא ברם ונוסף על זה כל מראה מקומות אשר דובאו על משניות מן התלמוד בבלי כאשר י'וה ע'ן הקרא

ה'רדכי - א'רסא - ע'רמ'קעל'יש
ה'אבוד'ר
סאמא ר'יעוד'שש א'רסא דא'ספ'קא
'ר'ר' :

ת'ח'ת' מ'שע'ל א'רע'נ'ו ח'ק'ר
ר'יעוד'א'יש'ן ו'ו'ל'ר
א'ל'כ'ס'נ'ר - פ'א'ו'ו'ר'ו'י'ן
ה'א'ס'ר'א' : א'ר'ש'ע' מ'ל'א'ס'א'ו'ש'ן

ב'ר'ש'ו'ן
ה'ע'נ'ת' א'ש'ת
ב'א'ר'ע'מ'א' ד'ו'יל'ט'א

ב'ר'פ'וס' ש'ל
ה'ר'ב מ'ש'פ'ל
ה'ע'ר
י'ש'ר'א'ל ב'ר'ת' - י'צ'ק' ו'פ'ר'
ו'ל'ר'ח'

נדפס

בקאפוסט

ל'פ'ר'ט' ל'י מ'י'ן ח'א' ה'ו'ו'ה ו'ר'ב'ר' ה'י מ'ירושל'ים ל'פ'י'ק' :

Handwritten signature and date in Hebrew script:
ד'תש"ב
1834

תלמוד ירושלמי, קאפוסט, תקע"ב

שער לכל סדר זרעים, מנוסח רק על שלש מסכתות הנ"ל, ונדפס — בלא שום הסכמות — בשקלאוו בדפוס מרדכי הורוויץ, עם דגל המדפיס שלו⁸. טופס שני, עם שער מנוסח על סדר זרעים כולו, נדפס בקאפוסט בדפוס ישראל יפה, עם דגל המדפיס שלו⁹, ומעבר לשער הסכמות שניתנו לא על שמו אלא על שם מרדכי הורוויץ בלבד¹⁰. חידה זו דורשת פתרון. מה שיש לי להציע בזה הוא: סדר זרעים כולו נדפס עוד בקאפוסט בדפוסים המשותף של ר' ישראל ור' מרדכי, וכשנפרד ר' מרדכי מן השותפות ועבר לשקלאוו ויסד שם, בשנת תקע"ב, דפוס משלו, התחלקו בטפסים; לחלקו של ר' ישראל שנשאר בקאפוסט הדפיסו שער משלו, ולחלקו של ר' מרדכי שהעביר עמו לשקלאוו הדפיסו שער משלו, ובלי ספק הדפיסו שער מנוסח על כל סדר זרעים ובוודאי גם עם ההסכמות, שהרי ניתנו על שמו בלבד¹¹, אלא שבטופס שלפני נאבד שער זה אצל בעל הטופס והכורך מילא את מקומו בשער החלקי. אין זו אלא השערה ואשמח אם יבא ביבליוגרף מומחה ויציע פתרון יותר מתקבל. [הערת העורך: ברשותי טופס בו נדפסו (או: נכרכו?) מסכתות ברכות, פאה, דמאי וכלאים עם שער קאפוסט, ויתר מסכתות זרעים כולגנה תחת שער שקלאוו. נוסח בשערים וכן כל פרטי הפגיגציה מתאימים לרשום כאן]. — וראה תוספת בסוף המאמר.

[8] אבקת רוכ"ל. דאש ספר האט מחבר גוועזן... רבינו מכיר דער רבי פון רש"י אין דעם ספר איו בכלל כמה דברים דהיינו דיא (אותות ומופתים) וואש וועלן גשעהן איי (משיח) וועט קומן אונ וויא מן קאן גיצול ווערן פון (חבלי משיח) אונ אויך כמה זאכן (בענין דין ועונש וגיהנם) (ושכר עולם הבא) אונ נאך אנדרי זאכן וויא איר וועט גפינן איטלכש אין זיין חלק פר טיילט גווארן. חמ"ד [שקלאוו] בשנת תקע"ד לפ"ק. 8°. בטופס שראיתי חסר הסוף ויש בו רק [12] דף. אותיות צו"ר.

נלוה לו, בלא שער מיוחד :

[9] מעשה עמנואל דר וון פון רבי ישמעאל כהן גדול. איר ליבה לייט נעמט אייך דיזי מעשה גוט אין אכט, דען זיא איו ניט פון קאפ אוש גטראכט. פון דער מעשה איו צו פאר שטיין דש השי"ב ענטפרט דען מאן, וואש הפט צו אים מיט גאנצין הארצין אונ טוט אפ פון אים אלי פיין, אונ שמרצין. אויך ווערט דרינגן פר ציילט וויא (דביאל הנביא ע"ה) האט גיפירט דען (עמנואל) אין גיהנם אונ אין גן עדן, אונ האט אים גיווין דען (עונש) פון דיא רשעים אונ דען שכר פון דיא צדיקים צו אאזמין ביידין. [12] דף. אותיות צו"ר¹².

נלוה אליו בדף אחרון :

מצעשה עז וואר איין מעשה איין חסיד פלעגט זיך סיגופים אן צו טאן...

[10] חמשה / חומשי תורה / עם / פירוש רש"י ותרגום אונקלוס / ספר דברים / הוגה בעיני רב עפ"י ספרים מדויקים: כמעפ"י / חומש ברוך רוזא ומהר"י פרעמסלויא: ועפ"י / תקון סופרים היקר הנדפס בחומשי רמ"ד שים נא /

8 דגל זה לא נרשם ב"דגלי המדפיסים" של א. יערי.

9 דגל מס' 184 ב"דגלי המדפיסים" של א. יערי.

10 ההסכמות ניתנו בשנת תקס"ח, בטרם השתתף ר' מרדכי הורוויץ עם ר' ישראל יפה, ולכן ניתנו על שמו בלבד. אגב אורחא כדאי לציין, שהסכמת ר' לוי יצחק מברדיטשוב ור' חיים מוואלאזין נדפסו צמודות זו בצד זו. ראה מה שכתבתי על ההסכמות חסידים ומתנגדים במאמרי "דפוסי קארעץ" סיני, ע', עמ' קעב, תשל"ב.

11 ולכן אין לתמוה שהדפיס את סדר מועד בשקלאוו בלא שום הסכמות, מכיוון שסמך על כך שכבר הדפיסו בסדר זרעים.

12 ספר "עמנואל" זה בידיש, מצוי בכמה מהדורות, עם קצת שינויי לשון. מקורו הוא ספר "מחברת תופת והעדן", שהוא אחד הפרקים מספר "מחברות עמנואל" של עמנואל הרומי.

עיניך קורא הנעים על תפארת מלאכת הדפוס ועל / הדר האותיות וישמח לבך ועשינוהו בכרך קטן למען / תוכל שאתו בחיך בשבתך בביתך ובלכתך / בדרך / תחת ממשלת אדונינו הקיסר... / ... אלכסנדר פאולוויץ / ברשיון הצענוור אשר בקאדמיע (!) דווילנא / בשנת תקע"ו לפ"ק. חמ"ד [שקלאוו], 96, [26] דף. 80. אותיות מרובעות מנוקדות ואותיות רש"י.

אחרי ההפטרות ולפני מגילת איכה רשימת הפועלים: ע"י... הוצער שמואל זנוויל ב"מ אליהו; על ידי הפועל... במכבש הדפוס דוב בער ב"מ אשר מק"ק שקלאוו. פועל זה נזכר ברשימתי הנ"ל על הדפוס בשקלאוו, ק"ס כו/כו, מס' 19.

11] חכמת שלמה. ממשל משלים לפאר את החכמה העליונה... מחברו הוא שלמה בן דוד מלך ישראל כמבואר בפרשה התשיעית... בתקדמה להרמב"ן לפי התורה קראו בשם חוכמת ארבי דשלמה מלכא ויהי כתוב בכל לשונות העמים. גם ביד הרמב"ן היה כתוב בלשון ארמי או אשורי ובלשון הקודש שהיה בו... איננו עוד והעיר א' מחכמי זמננו מליץ מפואר וירא ה' 13 והעתיקו... ונדפס בשנת תק"מ [בברלין] ועתה נדפס פעם שנית בביאור קצר ומספיק.

ראו זעהט א נייע זאך... האבין מיר דאש אויף טייטש גישטעלט כדי עש זאלן פר שטיין די גאנצע וועלט... בבית ובדפוס של השותפים הרבני מ' יצחק ב' יוסף וצ"ל וה"ה הרבני מ' יצחק ב' שמואל וצ"ל בשקלאוו בשנת ותר"ב חכמת שלמה מזכמת בני קדם [תקפ"ב]. [64] דף. 80.

הן הפנים והן התרגום באותיות מרובעות מנוקדות. הסכמה למשך שלש שנים: נאום אהרן בהרב יקותיאל מ"ץ דק"ק שקלאוו, יום ה' ער"ח מר חשוון תקפ"ב. נאום נתן נטע בא"א המנוח המפורסם מוהר"ר שמואל זצלה"ה. מן ההסכמה: "... ספר חכמת שלמה עם פירוש עברי טייץ המועתק מהפירוש כפי אשר נדפס בשנת תקס"ה. ואף גם עם הפירוש בלה"ק אינם בנמצא וכ"ש עם טייץ אשר לא נדפס מעולם".

12] תרגום שני. עם פירוש חדש על מגילת אסתר, אשר יש בו נגלה ונסתר: עם פירוש פת שגן הכתב אשר לא היה מעולם כמוהו. עם הג"ה מדוייקת בחסר ויתר וחילוף, מפי ספרים וסופרים הנמצאים בכתב ישן גושן בקלף. גם באותיות גדולים וחדשים ובדיו שחור וגייר לבן. בדפוס של הרבני הנגיד המופלא ומופלג ומפורסם מהור"ר ישכר במהור"ר ארי' ליב שניאור הבא במצות ובהוצאות ר' יעקב סכנדר בוכרי. שקלאב, שנת תקצ"ג. [1], 39 דף. 40. ספירת הדפים משובשת. הפנים אותיות מרובעות מנוקדות, פתשגן הכתב אותיות רש"י. מעבר לשער רשיון הצנוור לעוו באראווסקי ברוסית מיום 30 דעצעמבר 1831.

בהסכם רבני דבוכרי: הרב פנחס הכהן בן יצחק הכהן ז"ל; אחיו ר' משה הכהן; רבי אהרן בן אליהו הגדול ז"ל; רבי בנימין השוחט בן יוסף חסיד ז"ל; רבי שמחה בן יוסף חסיד ז"ל; ר' יצחק בן חלפתא ז"ל 14.

מדפיס זה, ישכר ב"ר ארי' ליב שניאור, חסר ברשימת המדפיסים של מר א. יערי ברשימתו "הדפוס העברי בשקלאוו" (ק"ס כ"ב). מהחלק הרוסי של השער יוצא "שניאור" כאן אינו שם פרטי אלא שם משפחה, ואם כן אני משער שהיה בנו של המדפיס ארי' ליב ב"ר שניאור פייבוש, ואימץ לעצמו שם משפחה "שניאור" לזכרון זקנו (ואולי הסופר זלמן שניאור ע"ה שהיה יליד שקלאוו היה יוצא משפחה זו).

***

13 נפתלי הירץ ויזל.

14 חסר ברשימת "ספרי יהודי בוכרה", של א. יערי, ק"ס י"ח/ט.

ברשימתו "הדפוס העברי בשקלאוו" (ק"ס, כ"ב), מס' 17, רושם א. יערי ספר "ציון במשפט", ועליו הסכמה חתומה משלשה רבנים, ומהם אחד החותם: "שמואל החונה בגליל העליון". א. יערי הוסיף לחתימה זו בסוגרים [צפת]. כלומר, הוא מפרש שהחונה כאן הוא לגליל העליון שבארץ ישראל. במפתח שמות המסכימים, בסוף רשימתו, פירק את הסוגרים ורשם פשוט "שמואל מצפת". תמיהני על יערי שלא הרגיש שום זרות בפירושו. כלום רב בצפת נשא את התואר אב"ד דגליל העליון? וכלום היה מעדיף בחתימתו את השם "גליל העליון" ומעלים לגמרי את השם "צפת", שהיה בימים ההם מצוי תמיד בין שמות ארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, צפת וטבריא, ולא היה חותם לכה"פ בשניהם כאחד, נאמר: צפת דגליל העליון¹⁵ ומה הגיון בדבר שמחבר ממדינת ליטא ירחיק עדותו להביא ממרחק הסכמה, מרב בלתי ידוע מעיר צפת דוקא?

פירושו של יערי בטעות יסודו. ר' שמואל זה לא ראה מעולם לא את גליל העליון בארץ ישראל בכלל, ולא את צפת בפרט. החונה בחתימתו הוא לגליל העליון שבמדינת ליטא. הימים ימי ועד מדינת ליטא, ובין הגלילות שהיו כפופים לפיקוחו של ועד זה, היה אחד נקוב בשם "גליל העליון". בשם זה היה נקוב אז חבל עיירות סמוכות זו לזו, בסביבות העיר הגדולה מינסק דליטא, וכנהוג בימים ההם היה ממונה עליהם רב הגליל, נושא תואר "אב"ד דגליל העליון". רבנים אלו היו גדולי תורה ומפורסמים בדורותיהם. כך מסופר בהגדה של פסח עם פירוש "בית מצרים" (ירושלים, תרכ"ה, יערי 419), על המשה אחים אשר ראשי התיבות של שמותיהם היה אנשי"ם, אנשי שם מפורסמים, ואחד מהם היה ר' אליעזר, הגאון הגדול אבד"ק מאהליב, ונתקבל לאב"ד ור"מ בגליל העליון דק"ק מינסק. גם אביהם של חמשת האחים הללו, "הגה"ג החסיד מופת הדור המקובל, שמו נודע בשערים מו' משה זאב", גם הוא היה אב"ד דגליל זה, ונתקבל אח"כ לאב"ד ור"מ בק"ק פיורדא. ובאמת מצאתי את שניהם, האב והבן, בהסכמה על ספר "אוהל יעקב" (פפד"א, תע"ט), והאב, ר' משה זאב, חותם בנוסח זה: יום ד' ט' אייר תע"ה. הקטן משה זאב המכונה וואלף, חונה בגליל עליון סביב ק"ק מינסק. והבן שאז עדיין מילא את מקום אביו במאהליב חותם: אליעזר בלא"א הרב הגאון מוהר"ר זאב חונה פה ק"ק מאהליב. לימים עבר ממאהליב לגליל העליון למלא את מקום אביו שם. כן נשא תואר זה גם הגאון ר' אשר, אביו של הגאון בעל "שאגת אריה", אחריו: ר' רפאל הכהן אב"ד אה"ו, אחיו של הגאון בעל "שאגת אריה", ור' שמואל הרב המסכים הנ"ל, שגם הוא היה מפורסם בדורו.

רבנים נושאי תואר זה היו מתיישבים באחת העיירות הללו (ובגליל זה היה המנהג שהרב יבחר לו עיר מערי הגליל לשבת שם. ראה: "זכר צדיק", אלטונה, תקס"א, חלק "מעללי איש", דף ז/ב), ומצודתם היתה פרושה על כל הגליל. כך, למשל, הגאון ר' אשר הנ"ל ישב בעיירה סמילאוויטש (סמוכה למינסק), ובהסכמתו לספר "מרי צבי" (אופיבאך, תצ"ח), הוא חותם בנוסח זה: דברי הכותב וחותם...

15 ומה שהרב מנחם מענדל משקלאוו, בהסכמתו על תלמוד ירושלמי מסכת שקלים, מינסק, תקע"ב, חותם "פה עה"ק גליל העליון ת"ר", הרי זה משום שמשנת תקס"ח ואילך, בשנות מלחמות נאפוליאון, שרר מצב מלחמה בין רוסיה ותורכיה, והיה בהזכרת שם צפת משום סכנה לעורר חשד השלטונות על קשרים עם מדינת האויב. "גליל העליון" הוא מסווה לשם צפת, ולכן כותב הוא עה"ק [=עיר הקודש], והרי "גליל העליון" אינו עיר וגם "ת"ר" הוא בלשון נקבה.

הדפוס העברי בשקלאוו

היום יום א' י"א תשרי תצ"ז לפ"ק פה ק"ק סמילאוויטש יע"א. נאם הקטן אשר, חונה פה גליל העליון יצ"ו. ר' שמואל, הרב המסכים הנ"ל, שמילא את מקומו של ר' אשר, ישב בעיירה סאמאחוואלאוויטש (גם היא בסביבות מינסק), ובהסכמתו על ספר "תפארת ישראל" (פרנקפורט דאדרה, תקל"ד), הוא חותם בנוסח זה: היום יום ה' ו' אדר תקל"ד לפ"ק פה ק"ק סמאחוליץ הק' שמואל ח' פה גליל עליון סביבות ק"ק מינסק יצ"ו, ובספר "ככב יעקב" (זאלקווא, תקל"ו) הרי הוא חותם בנוסח זה: הק' שמואל בהרב מו' יוסף בן הגאון החסיד בשז"ל¹⁶ ח' בגליל עליון דליטא (היינו הך עם גליל עליון דמינסק). והוא הוא שחתם על ספר "ציון במשפט" שברשימת יערי: "החונה בגליל העליון".

ר' שמואל זה השאיר אחריו שני ספרים, שאחד מנכדיו הדפיסם אחרי שנים רבות בוויילנא. מהם אחד בשם "תשובת שמואל" ועל השער נדפס: "הגאון הגדול המפורסם בכל קצוי ארץ, גדול מרבן שמו מה' שמואל בהגאון מהו' יוסף", ובשתי תשובות בספר זה הוא חותם: הק' שמואל החונה פה גליל עליון. ספר זה נדפס בשנת תרי"ט. ספר שני, בשם "חדושי מר שמואל", נדפס בשנת תרכ"ו ועל השער: "שהיה אב"ד בק"ק אמדור וגליל הוראדנא ולבסוף ימיו הי' אב"ד בגליל עליון סביב ק"ק מינסק". בהסכמות לספר זה מרבים המסכימים לספר בשבחו של ר' שמואל זה. כך, למשל, הרב דוד טעביל מד"א במינסק (תלמידו של ר' חיים מוואלאוין) כותב שבימי עולמיו שמע מהרבנים, שר' שמואל זה היה נעלה ונישא על כל רבני הגלילות שהיו בדורו ברוב חריפותו, "וגם מאדמו"ר הגאון מוהר"ח מוואלאוין וללה"ה שמעתי שהיה מספר בשבחו עד להפליא".

מכל הנ"ל מובן שלהסכמתו של ר' שמואל זה היתה חשיבות גדולה ואין תימא שמחברים, ובפרט מסביבותיו, היו פונים אליו בבקשות הסכמה.

*
* *

אגב אורחא ארשום כאן עוד ספר שנדפס ברוסיא, אמנם לא בשקלאוו אלא בוויילנא, אבל גם הוא ביחוד בשביל יהודי בוכרה, וגם הוא לא נרשם עדיין.

ב"ה סדר תפלה מידי חדש בחדשו ומידי שבת בשבתו: כמנהג ספרדים כפי שנדפס בליווארנו יע"א, בתוספות מרובה מכמה אזהרות ופסקי דינים וזכירת כל המצות שראוי ונכון לכל בר ישראל לעסוק בהם לקבל עליו עול מלכות שמים ועול מצות קדם תפלתו ואז תהיה תפלתו רצויה ומקובלת ומפה קדוש יצאו הדברים מהרב הגדול פאר דורנו הרב חיד"א זצ"ל נקראים בשם דברים אחרים: וגם לרבות איזה מנהגי קהל עדת ליווארנו. ועתה נדפס כלול בתדרו ע"י היקר מו"ה יעקב סאמנדור נ"י מבוכרי: במצות ובהוצאות הרב הגדול היקר ונכבד מו"ה פנחס הכהן נ"י רב בבוכרי אשר באזי' המדינה. פה קרתא קדישא ווילנא במדינת רוסיא בשנת ובחר עוד בירושלים לפ"ק [תקצ"ו]. בדפוס אברהם יצחק בר' שלום ושותפו מו"ה יעקב דוד פיעסקון. 145 דף. 4⁰. אותיות מרובעות ורש"י.

מעבר לשער רשיון הצנזורה ברוסית מיום 17 דצמבר 1836 [תקצ"ו] בתחימת לעוו באראווסקי. צנזור זה היה מאלו שגזרו שלא להשתמש בשם "גוי" כלל, ובשם "עכו"ם" רק בהוספת אות ז' — עכומ"ז — או בלא ר"ת אלא במפורש — עובד כוכבים ומזלות —

16 פתרון ר"ת זה הוא: בית שמואל וזכרונו לברכה, והכוונה לספר "בית שמואל" על שולחן ערוך אבן העזר, שמדפיסים אותו תמיד עם השלחן ערוך, שמחברו היה זקנו של ר' שמואל דגן.

חיים ליברמן

(וראה מש"כ במאמרי "על ספר אהבת יהונתן", "עלי ספר", ב', עמ' 234). משעשע, שבסידור זה השתמשו המדפיסים בשתי השיטות ביחד, ובברכת "שלא עשני גוי", שבברכות השחר, כדי שתספיק שורה אחת בלבד, הדפיסו כך: "שלא עשני עובדי (!) כוכבים ומזלות (האשה אומרת) עכומ"ז". מסופקני מאד אם נשות יהודי בוכארה ידעו איך לפענח את הר"ת "עכומ"ז" כהלכה, והרי מוטב היה אילו היו נותנים לגברים את הר"ת ולנשים את המפורש . . .

הקולופון: ע"י הפועל . . . המסדר אותיות כמ"ר מנחם מענדיל במוהר"ר יהודא ליב מווילנא: ע"י הפועל . . . מכבש הדפוס החתן דוב בער במהור"ר יהושע סג"ל מווילנא. תאריך רשיון הצנזורה מיום 17 דעצמבר הוא אחרי שזה מקרוב נתפרסמה גזירת מלכות רוסיא לסגור את כל הדפוסים העבריים ברוסיא ולכן לא היה אפשר להדפיס סידור זה אלא בווילנא בלבד, שעליה חלה הגזירה רק בחלקה, שמוטר להשאיר בה דפוס עברי אחד. או החלה תחרות בין הדפוסים על זכות זו, עד שלבסוף זכה דפוס ראם שהיה, עד שנת תר"ז, הדפוס היחידי בכל המדינה, חוץ מפולין.

[תוספת למס' 7: אגב אורחא מענין לציין שהרב שמואל לוריא, שהו"ל ספר "הגהות ירושלמי" של הגר"א לסדר זרעים [קניגסברג תרח"י], כותב בהקדמתו לספר זה: ". . . בהיות כי הירושלמי ס' זרעים אינו מצויין על סדר הלכות כיתר הסדרים, ע"כ הוכרחתי לציין התגהות עפ"י סדר הדפין כפי שהם בדפוס קאפוסט (אשר הירושלמי מדפוס הוה נתפשט מכל יתר הדפוסין)].